

De wording van het christendom (8). Vervolging en martelaarschap

door Alex van Heusden

Omstreeks het jaar 110 werd Ignatius, *episkopos* van Antiochië in Syrië, ter dood veroordeeld, waarschijnlijk tijdens een korte, maar hevige vervolging van de ekklesia door de Romeinse bezettingsmacht. Het vonnis luidde *ad bestias*, 'voor de wilde beesten', en zou in Rome worden voltrokken. Tijdens de lange reis daarheen schrijft Ignatius brieven aan diverse gemeenten, waarvan er zeven bewaard zijn gebleven. Daarin brengt hij verschillende keren zijn aanstaande dood ter sprake. Die ziet hij met verlangen tegemoet. Zo schrijft hij in zijn brief aan de ekklesia van Rome: 'Ik schrijf aan alle gemeenten en bind allen op het hart dat ik graag sterf voor God. Als jullie het maar niet verhinderen. Ik roep jullie toe: laat jullie welwillendheid mij niet ongelegen komen. Laat mij toch voedsel zijn voor de wilde beesten. Daardoor kan ik tot God komen. Ik ben tarwe van God en door de tanden van wilde dieren word ik gemalen, opdat ik als zuiver brood van Christus word gevonden' (*Romeinen IV, 1*).

Graag voor God sterven? Had Ignatius zich dan ook gewillig laten oppakken door de Romeinse bezettingsmacht om als martelaar te kunnen sterven en zo een machtig getuigenis na te laten? (Het Griekse woord *martus* betekent 'getuige' en *marturion* betekent 'getuigenis'. Een martelaar is een bloedgetuige.)

Vervolging en martelaarschap: rond dit onderwerp hangt vanouds een sfeer van heroïek. Martelaarskronieken beschrijven gruwelijk gedetailleerd hoe volgelingen van Jezus gefolterd worden, helse pijnen doorstaan, desondanks vasthouden aan hun geloof en tenslotte worden gedood - opgevreten door wilde beesten, gekruisigd, onthoofd. Daarbij wordt nogal eens de indruk gewekt dat christengemeenschappen in de eerste drie eeuwen vrijwel permanent aan vervolging onderhevig waren en grote massa's voor de leeuwen werden geworpen, bovendien als gevolg van officiële besluitvorming door Romeinse overheden. Maar zo was het zeker niet. Vervolgeningen waren er wel, maar incidenteel, doorgaans op kleine schaal en veel minder geregisseerd dan ons wordt voorgehouden in martelaarskronieken en andere christelijke bronnen. Echt grote vervolgingen waren er niet meer dan drie, onder drie verschillende keizers - Nero, Decius en Diocletianus - en over drie eeuwen verspreid.

Vervolging onder Nero

De eerste grote vervolging van aanhangers van Jezus vond plaats in Rome onder Nero (54-68). Volgens de Romeinse geschiedschrijver Publius Cornelius Tacitus (55-120) deed het hardnekkige gerucht de ronde dat Nero schuldig was aan een grote brand in het jaar 64 welke de helft van de stad Rome in de as legde. Tacitus schrijft in zijn *Annales* (XV, 38):

Om dat gerucht de kop in te drukken, liet Nero in het geheim als schuldigen aanwijzen en op de meest uitgezochte wijze straffen die mensen die, om hun misdaden verafschuwde, door het gewone volk 'christenen' werden genoemd. Degene van wie die naam is afgeleid, een zekere 'Christus', was onder Tiberius' regering door de stadhouder Pontius Pilatus met de dood bestraft. De verderfelijke religieuze dweperij was zo voor het ogenblik onderdrukt; maar ze was weer bezig het hoofd op te steken, niet alleen in Judea, de bakermat van dat onheil, maar ook in de hoofdstad, waar al het gruwelijke en schandelijke van overal her samenstroomt en opgeld doet.

Zo werden dan eerst gegrepen, die bekenden; en op aanwijzing van dezen werd een buitengewoon aantal schuldig bevonden, maar niet zozeer aan de ten laste gelegde brand als aan 'haat tegen de mensen'.

Zo werden, aldus Tacitus, de volgelingen van 'een zekere Christus' door het gewone volk als misdadigers gezien. Bovendien werd hen 'haat tegen de mensen' in de schoenen geschoven. Welkome zondebokken dus voor de in het nauw gedreven keizer die vervolgens een buitengewone wreedheid aan de dag legde. Tacitus vervolgt:

En toen ze sterven moesten, werden ze nog aldus gehoord dat men ze, bedekt met beestenhuiden, door honden liet verscheuren of aan kruisen gehecht en in brand gestoken, als de dag ten einde was, tot nachtelijke verlichting deed dienen. Zijn eigen park had Nero voor deze vertoning opengesteld en hij gaf een circusvoorstelling, terwijl hij als wagenmenner zich onder het volk bewoog en ook werkelijk op een wagen stond. Zo kwam het dat men met de mensen, hoewel ze strafbaar waren en het ergste verdienden, toch te doen kreeg: het bleek immers dat ze niet voor het algemeen welzijn, maar tot koeling van de moordlust van één enkeling sterven moesten.

Volgens oude overlevering zouden ook Petrus en Paulus, de latere boegbeelden van de apostolische ekklesia, tijdens deze vervolging zijn omgebracht. Petrus zou zijn gekruisigd, maar anders dan zijn leermeester met het hoofd naar beneden; Paulus zou zijn onthoofd - als Romeins staatsburger kon hij de dood door kruisiging ontlopen.

Vervolgelingen onder Decius en Diocletianus

Onder Domitianus (81-96) zijn volgelingen van Jezus in verschillende delen van Klein-Azië vervolgd. De reden? Zij weigerden mee te doen aan de keizercultus. Daarin verschilden zij niet van de joden, maar die genoten op dat punt een privilege.

Radicaler ging anderhalve eeuw later keizer Decius (249-251) te werk. In het jaar 250 vaardigt hij een edict uit volgens hetwelk alle inwoners van het Romeins imperium offers moeten brengen aan de traditionele goden van Rome, dus aan Jupiter, Saturnus, Venus. De aanhangers van de ekklesia weigeren dat en velen van hen worden gefolterd en gedood.

De actie van Decius was een reactie op een ernstige crisis. In de loop van de derde eeuw raakte het Romeinse rijk ernstig in verval, zowel organisatorisch als economisch. De vele oorlogen gingen hun tol eisen. Plaatselijke eliten en legerleiders opereerden volkomen onafhankelijk in hun hang naar de grote macht en het grote geld. Bovendien ontbrak het aan een sluitende, universele ideologie die als grondslag kon dienen voor een nieuw te vestigen eenheid van het gigantische imperium.

Diocletianus (284-305), uit Dalmatië, probeerde het tij te keren door het rijk opnieuw te organiseren. Hij voerde het tetrarchaat in: niet één maar vier 'keizers' kregen het bestuur van het imperium in handen, ieder met een eigen rijksdeel, maar in functie van het geheel, met Diocletianus als universeel coördinator en opperste heer. Nu moest het nog tot een ideologische afronding komen. Daartoe zocht Diocletianus zijn heil in de Mithrascultus, de eredienst rond de *Sol Invictus*, de zonnegod, die vooral onder soldaten grote aanhang genoot, onder andere omdat hij een aureool van onoverwinnelijkheid droeg. Op dat moment was de apostolische ekklesia de enige religieus-ideologische concurrent. Zij was inmiddels een factor van betekenis geworden: hecht georganiseerd, over het hele rijk verspreid en doorgedrongen tot de plaatselijke eliten. Diocletianus besloot de apostolische ekklesia met wortel en tak uit te roeien. In het jaar 303 begon hij de grote vervolging die liefst tien jaar duurde en vele slachtoffers maakte, maar het mocht niet baten. Keizer Constantijn (307-337) adopteerde de apostolische ekklesia en in het jaar 313 decreeteerde hij godsdienstvrijheid voor iedereen.

De martelaren van Lyon

Om en nabij het jaar 177 kwam het in de Gallische steden Lugdunum (Lyon) en Vienna (Vienne) tot een reeks maatregelen tegen aldaar wonende aanhangers van de apostolische ekklesia. Het ging snel van kwaad tot erger: eerst werd het hen verboden zich in openbare gelegenheden te vertonen, daarna werden zo'n honderd van hen opgepakt en voorgeleid aan de Romeinse stadhouder om, na folteringen, tot een gruwelijke dood veroordeeld te worden. Ook hun - overwegend niet-christelijke - slaven werden aangehouden voor verhoor en ertoe gedwongen hun heren en meesteressen van allerhande misdaden te beschuldigen, zoals het eten van kinderen en het bedrijven van incest.

Over deze gebeurtenissen schreven Gallische leden van de apostolische ekklesia een uitvoerige brief aan de gemeenten in Klein-Azië, welke Eusebius van Caesarea (na 260-ca. 340) heeft opgenomen in zijn *Geschiedenis van de ekklesia* (V, 1, 3-62; V, 2, 1-7). In dit *Martyrium Lugdunensium* is de schijnwerper gericht op Blandina, een jonge slavin, die evenals haar meesteres is opgepakt. Ondanks zware folteringen bleef zij volharden in de belijdenis: 'Ik ben een christin en bij ons gebeurt niets verkeerd.' Met drie geloofsgenoten, bij name genoemd, moest zij het gevecht aangaan met de wilde beesten in het amfitheater - schouwspel voor de massa.

Zwaar lichamelijk toegetakeld maar geestelijk ongebroken, werd Blandina in het amfitheater aan een paal gehangen als voedsel voor de wilde beesten. Maar zij lieten haar ongemoeid en dus werd zij teruggebracht naar de gevangenis, in afwachting van een nieuwe 'voorstelling'. Zij bleek bekleed, aldus het *Martyrium*, 'met de grote en onoverwinnelijke atleet Jezus Christus, waardoor zij de tegenstander in vele gevechten kon verslaan en na de strijd de kroon der onsterfelijkheid in ontvangst kon nemen'.

Perpetua en Felicitas

In de loop van de derde eeuw raakte in Noord-Afrika een geschrift in omloop dat bekend staat als *Passio Perpetuae et Felicitatis*, 'Passie van Perpetua en Felicitas'. Een martelaarskroniek die handelt over het verblijf in de gevangenis en de marteldood van zes volgelingen van Jezus, vier mannen en twee vrouwen, Perpetua en Felicitas, in de arena van Carthago - ze hadden geweigerd het offer te brengen 'voor het heil van de keizers'. Vijf van hen waren catechumenen, nog jonge 'doopleerlingen', de zesde, Saturus, was hun catecheet die hen begeleidde op weg naar het doopsel. Algemeen wordt aangenomen dat het vonnis *ad bestias*, 'voor de wilde beesten', werd voltrokken op 7 maart 203. (Op de heiligenkalender van de rooms-katholieke kerk is 7 maart de feestdag van de 'gedachtenis van Perpetua en Felicitas' - zijn hun gezellen in vergetelheid geraakt?) Men kan speculeren over de vraag waarom de Romeinse overheid van Carthago jonge catechumenen liet oppakken. Als afschrikwekkend voorbeeld? De ekklesia mocht wel bestaan - maar vooral niet groter worden en op den duur geen toekomst hebben?

Opmerkelijk aan de *Passio* is dat onderdeel ervan een dagboek is, door Perpetua geschreven tijdens haar verblijf in de gevangenis. Vibia Perpetua, zo valt in de *Passio* te lezen, was ongeveer tweeëntwintig jaar, van hoge komaf, goed opgeleid en getrouwd op stand. Zij had 'een kindje dat zij de borst gaf'. Haar vader moest niets weten van haar aanstaande doopsel en toen zij nog in voorarrest was, probeerde hij haar zo ver te krijgen dat zij haar geloof zou afzweren, met een beroep op zijn liefde voor haar. Ze weigert, hij probeert haar de ogen uit te krabben, komt niet verder dan slaan en vertrekt. 'Hij was,' aldus Perpetua, 'verslagen met al zijn door de duivel ingegeven argumenten.' Dan lezen we in haar dagboek:

Toen was ik een paar dagen zonder mijn vader en ik dankte de heer daarvoor. Ik knapte op door mijn vaders afwezigheid. Tijdens die paar dagen zijn we gedoopt. De geest gaf mij in dat ik niets anders als vrucht van de doop moest vragen dan lichamelijke draagkracht.

Tijdens haar gevangenschap 'ontvangt' Perpetua visioenen die haar sterken met het oog op haar aanstaande martelaarschap. Dat hoort ook zo volgens het genre 'martelaarskroniek': martelaren mochten rekenen op visioenen en ook op extasen tijdens folteringingen om zo de pijn niet te voelen. Alleen, in de *Passio* is het Perpetua zelf die een beschrijving geeft van haar visioenen. Zij vraagt erom en krijgt het volgende te zien:

Een bronzen ladder, een enorm hoge, die tot aan de hemel reikte. Hij was smal (er kon maar één persoon tegelijk omhoog) en aan de zijkanten van de ladder zaten allerlei soorten ijzeren wapens vast. Er hingen zwaarden, lansen, haken, sabels en werpspiesen. Als je achteloos of zonder op te kijken omhoog ging, zou je verscheurd worden en zou je vlees aan de wapens blijven haken. En onder de ladder lag een slang, een enorm grote, die het had gemunt op degenen die omhoog gingen; hij probeerde ze af teschrikken zodat ze niet omhoog zouden gaan. Eerst ging Saturus (Perpetua's katecheet) omhoog. Hij had zich later vrijwillig aangegeven, omwille van ons, want hij was het die ons in het geloof had onderricht en toen wij waren aangehouden, was hij er niet bij geweest. Hij kwam aan de top van de ladder, draaide zich om en zei tegen mij: 'Perpetua, ik wacht op je. Maar kijk uit dat die slang je niet bijt.' Daarop zei ik: 'Hij zal mij niet bijten, in de naam van Jezus Christus!' Langzaam stak hij van onder de ladder zijn kop uit, het leek of hij bang voor mij was, en net alsof ik op de eerste sport stapte, stapte ik op zijn kop en ging omhoog.

Wat Perpetua in gevangenschap al dan niet 'gezien' heeft, is van minder gewicht dan wat zij beschrijft. Kennelijk heeft zij, van Saturus, de nodige bijbelse catechese gehad, want verschillende beelden in het visioen zijn onmiskenbaar bijbels: de ladder omhoog (Genesis 28:12: de ladder of torenhoge trap die Jakob ziet in een droom) en de slang die wordt 'vertreden' (Genesis 3:15: de slang in de paradijs tuin). Perpetua ziet dus wat zij geleerd heeft: zij moet de weg omhoog gaan, naar de hemel - in het vervolg van het visioen voorgesteld als een tuin. Op die weg hemelwaarts is zij aan velerlei gevaren blootgesteld - beproevingen, folteringingen -, die zij alleen het hoofd kan bieden door omhoog te kijken. De grootste beproeving wordt gesymboliseerd door de slang, waarin we de Satan, de grote tegenstander, of de *diabolus*, 'tweedrachtzaaier', kunnen herkennen. Aan het slot van haar dagboek schrijft Perpetua: 'Ik begreep dat ik niet tegen de wilde dieren zou moeten vechten, maar tegen de duivel (*diabolus*). Maar ik wist dat de zege aan mij was.'

Martelaarschap als strijd tegen Satan

Was dit de betekenis van martelaarschap: de strijd aanbinden met Satan en daarin zegevieren? Voor Perpetua wel, dat moet haar, als catechumeen, zo geleerd zijn. Voor Ignatius van Antiochië, een kleine eeuw eerder, was dat ook zo. Hij omschreef de wreedheden die Jezus' volgelingen moesten ondergaan, als 'folteringingen van de duivel', door hem ook 'heerser van deze wereld' genoemd (*Romeinen VII, 1*), een uitdrukking die hij ontleende aan het nieuwtestamentische boek Openbaring. En aan het begin van het *Martyrium Lugdunensium*, het verhaal over Blandina en de andere martelaren van Lyon en Vienne, lezen we: 'De Tegenstander heeft zich met al zijn kracht op ons geworpen en gaf daarmee een voorproef van zijn komst die

spoedig zal plaatsvinden, en probeerde alles (...) en trainde zijn manschappen voor de strijd tegen de dienaren van God.'

In de antieke wereld, zeker in de eerste eeuwen van de gangbare jaartelling, waren mensen zich voortdurend bewust van de aanwezigheid van duistere krachten om hen heen. Voor de volgelingen van Jezus was dat niet anders. Maar in hun beleving was de Satan met heel zijn legerschare de vijand van God en van Jezus Christus, en dus ook van de ekklesia. Volgens hen maakte de Satan gebruik van zichtbare machten, zoals de Romeinse overheden wanneer die tot vervolging van de ekklesia overgingen, maar manifesteerde hij zich ook in de mensenmassa's die naar de amfiteaters togen om te genieten van de kansloze strijd tegen de wilde beesten, waartoe de martelaren veroordeeld waren. Niet bezwijken onder de druk om toch maar een offer te brengen 'voor het heil van de keizers' en zo het vege lijf te redden, maar vasthouden aan de geloofsregel van de ekklesia, ook als daar een wisse dood op volgde - dat was de zekerste weg om de Satan te verslaan en de eeuwige beloning in ontvangst te kunnen nemen.

Navolging van Jezus, tot in lijden en dood, daar draaide het om, en dit tot welzijn van de ekklesia. Zoals Ignatius van Antiochië schreef in een van zijn brieven: 'Hoe dichterbij het zwaard, des te dichterbij God, omringd door de wilde beesten ben ik omgeven door God. Maar dan in de naam van Jezus Christus. Ik verdraag alles om met hem te lijden. Hij die volledig mens is geworden, geeft mij kracht. (...) Mijn geest en mijn boeien zijn een losgeld voor jullie' (*Smyrnaeërs IV, 2; X, 2*).

Een groot bijbels voorbeeld vond men in de boeken der Makkabeeën, over de strijd van de joden tegen een hellenistische tiran ter verdediging van het joodse erfgoed - de dood van velen op het slagveld werd door de joodse traditie geduid als *kiddoesj ha'sjeem*, 'heiliging van de naam', die van Israëls God. Een ander bijbels voorbeeld was het verhaal over Daniël in de leeuwenkuil. Darius, heerser over het Perzische rijk, vaardigt het decreet uit dat niemand in zijn rijk zich tot enige god mag richten behalve tot de koning zelf. Daniël uit Jeruzalem trekt zich daar niets van aan en houdt vast aan de God van Israël. Om die reden wordt hij in de leeuwenkuil geworpen. Hij overleeft het: een bode van Godswege heeft de muil van de leeuwen op slot gedaan (vgl. Daniël 6).

Vrijwillig martelaarschap

Niet alleen Ignatius, ook vele schrijvers van de apostolische ekklesia na hem beschouwden martelaarschap als 'teken van de waarheid'. De kampioen onder hen was advocaat Tertullianus (160-ca. 240), stadgenoot van Perpetua en haar gezellen, overigens een weinig evenwichtig man met fanatieke trekjes. Hij stond zelfs vrijwillig martelaarschap voor: vindt er een vervolging plaats, dan mag je niet vluchten, laat je oppakken en ga onbevreesd het martelaarschap tegemoet. Voor hem is de wereld, niet de kerker, de echte gevangenis waaruit je moet ontsnappen. Hij schrijft: 'Laat deze afscheiding van de wereld je niet verontrusten; want als we voor ogen houden dat de wereld de echte gevangenis is, dan zullen we zien dat je eerder een gevangenis hebt verlaten dan bent ingegaan' (*Ad martyras II*). Ware leerlingen van Jezus richten zich op hun huis in de hemel, ook als zij vastgeketend zijn, want 'het been voelt de keten niet als de geest in de hemel is'.

In een brief aan de Afrikaanse stadhouder Vigellius Scapula schrijft Tertullianus hoe in het jaar 185 een hele menigte volgelingen van Jezus verscheen voor Arrius Antoninus, de proconsul van Asia. Zij vroegen hem om het privilege van het martelaarschap. De proconsul begreep daar uiteraard helemaal niets van, liet er toch een paar terechtstellen en zei tegen de anderen: 'Als jullie echt dood willen, dan zijn er afgronden en touwen genoeg.'

Zo radicaal als Tertullianus waren er niet velen in de apostolische ekklesia. In een andere vorm van vroeg-christendom, de gnostiek, moest men van martelaarschap helemaal niets hebben; dat vond men ronduit idioot en een teken van

onwetendheid. Voor de gnostici was het lichaam slechts armzalige materie en daarom van geen enkele waarde. Wie toegang had gekregen tot de ware geheime 'kennis' (Grieks: *gnôsis*), het eeuwig goede, had al deel aan het nieuwe leven, de dood voorbij. Martelaarschap kon daar niets aan toevoegen. Ook Jezus' dood aan het kruis was voor gnostische christenen van geringe betekenis en het was volstrekt ondenkbaar dat hij lichamelijk geleden zou hebben. Daartegenover poneerden de voorgangers van de apostolische ekklesia dat Jezus 'waarlijk mens' geworden was en 'waarlijk geleden' had. Zo stond, in het veelvormige vroege christendom, de ene opvatting omtrent waarheid tegenover de andere.

Aantekening

Van de *Passio Perpetuae et Felicitatis* bestaat een tweetalige uitgave, Latijn-Nederlands: *Eeuwig geluk. De passie van de vroeg-christelijke martelaressen Perpetua en Felicitas & drie preken van Augustinus*. Bezorgd en vertaald door Vincent Hunink, Elisabeth van Ketwich Verschuur en Arie Akkermans, ingeleid door Toon Bastiaansen. Meinema, Zoetermeer

uit: Roodkoper, 11e jaargang, aflevering 3 – juli 2006